

سروشنامه:	ربانی بیرجندی، محمدحسن، ۱۳۴۳
عنوان و نام پدیدآور:	دانش فقه الحدیث / محمدحسن ربانی بیرجندی
مشخصات نشر:	قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۳=۱۴۳۶
مرجع تولید:	نماینده‌گی المصطفی ﷺ در مشهد
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۶۸۷-۷
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیبا
یادداشت:	چاپ قبلی: فرهنگ و دانش، ۱۳۸۵ (۲۶۶ص)
یادداشت:	کتابنامه: ۴۹۱ - ۵۴۰؛ همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۳۹۵ (فیبا)
یادداشت:	چاپ سوم: ۱۳۹۷ (فیبا)
یادداشت:	چاپ چهارم: ۱۴۰۰
موضوع:	حدیث -- علم الدرایه
شناسه افزوده:	جامعه المصطفی ﷺ العالمیه؛ مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
رده‌بندی کنگره:	BP۱۰۹/۲ف۷ ۱۳۹۳
رده‌بندی دیویی:	۲۹۷/۲۶
شماره کتابشناسی ملی:	۳۶۵۴۹۶۱

BA۰۲۳۴

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

دانش فقه الحدیث

مؤلف: محمدحسن ربانی بیرجندی

چاپ چهارم: ۱۴۰۰ش / ۱۴۴۲ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ ● قیمت: ۱۰۹۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نیش کوچه ۱۸؛

تلفن: ۳۷۸۳۶۱۳۴ ۲۵ ۹۸ + تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۳۷۸۳۹۳۰۵ ۲۵

◀ ایران، قم، بلوار محمد امین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ - ۲۵

✉ miup@pub.miu.ac.ir   🌐 http://buy-pub.miu.ac.ir   📧 pub_almustafa

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

- مدیر انتشارات: مصطفی نویخت
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: سیدمحمد رضا جعفری
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

با توجه به هزینه‌ها و مشکلات عدیده، هر شخص حقیقی یا حقوقی که اقدام به چاپ، بازنویسی، کپی، تکثیر یا هرگونه برداشت جهت تهیه کتاب و تبدیل آن به جزوه، cd، فایل الکترونیکی pdf، اسکن، عکسبرداری و یا انتشار در فضای مجازی نماید، شرعاً مجاز نمی‌باشد و پیگرد قانونی خواهد داشت.

دانش فقه الحدیث

محمدحسن ربانی بیرجندی

مرکز بین المللی
ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

فهرست موضوعات

پیش گفتار / ۱۳ - ۲۰

۱۵	.....	فقه الحدیث در لغت و اصطلاح
۱۵	.....	فقه در قرآن
۱۶	.....	فقه در سخنان رسول خدا
۱۷	.....	فقه در اصطلاح
۱۹	.....	شرح و اژه حدیث
۲۰	.....	اصطلاح فقه الحدیث

فصل اول : نهج البلاغه ؛ اولین خاستگاه فقه الحدیث / ۲۱ - ۴۶

۲۴	.....	شرح و شارحان نهج البلاغه
۲۴	.....	۱. معارج نهج البلاغه
۲۶	.....	۲. منهاج البراعة
۲۷	.....	۳. حدائق الحقائق
۲۸	.....	۴. شرح ابن میثم
۳۰	.....	۵. شرح میرزا حبیب الخوئی (منهاج البراعة)
۳۲	.....	۶. فی ظلال نهج البلاغه

۳۵	۷. شرح نهج البلاغه تألیف علامه محمد تقی جعفری
۳۷	۸. بهج الصباغه
۳۸	روش علمی علامه شوشتی در بررسی احادیث (الاخبار الدخیله)
۳۸	توجه به نقد حدیث
۳۹	تصحیف در سند و متن
۳۹	تحریف در سند و متن
۴۰	تقدیم و تأخیر در کلمات
۴۱	تشخیص کلام راوی از کلام امام
۴۱	بررسی عوامل اضطراب
۴۱	عوامل شناخت حدیث صحیح از معلول
۴۲	اسباب شناخت تصحیفات
۴۲	۲. قاموس الرجال
۴۳	۳. روش علمی بهج الصباغه

فصل دوم: شروح جوامع روایی متقدمان / ۴۷ - ۱۴۴

۴۹	شرح کافی
۴۹	۱. شرح اصول کافی ملاصدرای شیرازی
۵۲	اهتمام ملاصدرای به سند روایات و روایان
۵۳	روش شناسی شرح اصول کافی
۵۷	۲. مرآة العقول فی أخبار آل الرسول ﷺ
۵۹	ویژگی های کافی
۶۴	مميزات شرح کافی (مرآة العقول)

۷۲	ذکر برخی آراء خاص مجلسی.....
۷۲	تحریف قرآن.....
۷۳	عدم حجیت مطلق قیاس.....
۷۴	۳. شرح اصول کافی (ملا صالح مازندرانی).....
۷۶	شروح من لا يحضره الفقيه.....
۷۶	روضه المتقين.....
۷۸	شناسایی من لا يحضره الفقيه.....
۸۰	خصوصیات کتاب روضة المتقين.....
۹۵	شرح تهذیب الاحکام.....
۹۶	ویژگی های تهذیب الاحکام.....
۱۰۱	ملاذالاخيار.....
۱۰۸	الوافی.....
۱۱۴	روش و سائل الشيعه و فرق آن با الوافی.....
۱۱۶	شرح های استبصار.....
۱۲۲	الاستبصار فيما اختلف من الاخبار.....
۱۲۴	خبر مبتلی به معارض.....
۱۲۶	نمونه هایی از مرجحات شیخ طوسی.....
۱۲۷	جمع بین روایات با تصرف در یکی.....
۱۲۸	نقد شیخ طوسی از روایات.....
۱۳۰	استقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار.....
۱۳۲	ویژگی های کتاب استقصاء الاعتبار.....
۱۳۴	برخی از مبانی علمی مؤلف.....
۱۴۲	اضطراب از دیدگاه شیخ طوسی.....

فصل سوم: شروح ادعیه زمینه‌ای برای توجه به فقه الحدیث / ۱۴۵-۱۵۶

- ۱۴۷ ..... شرح صحیفه سجاده (ریاض السالکین)
- ۱۵۴ ..... شروح زیارت جامعه کبیره

فصل چهارم: اربعینیات / ۱۵۷-۱۶۴

- ۱۵۹ ..... اربعین

فصل پنجم: کتابهای متفرقه فقه الحدیث / ۱۶۵-۲۳۹

- ۱۶۷ ..... مصابیح الانوار
- ۱۷۰ ..... شرح غرر و درر آمدی
- ۱۷۱ ..... سند احادیث
- ۱۷۴ ..... آقا جمال الدین خوانساری
- ۱۷۷ ..... خصوصیات کتاب شرح غرر
- ۱۸۰ ..... شرح التوحید: سید حیدر آملی
- ۱۸۰ ..... فقه الحدیث در بحار الانوار
- ۱۸۳ ..... بخش پایانی فقه الحدیث در بحار الانوار
- ۱۸۶ ..... فقه الحدیث در المیزان
- ۱۹۰ ..... شیوه علامه طباطبائی در فقه الحدیث
- ۱۹۱ ..... شناخت حدیث موضوع
- ۲۱۴ ..... توجه به نقد حدیث: شاخه‌ای از فقه الحدیث
- ۲۱۵ ..... ادله نقد حدیث در المیزان

فهرست موضوعات / ۹

۲۱۵	۱. اقرار واضح
۲۱۸	۲. مخالفت با علم ضروری
۲۲۰	۳. مخالفت با شأن معصوم
۲۲۴	۴. مخالفت با عقل
۲۲۸	۵. مخالفت با تاریخ صحیح
۲۲۹	بررسی نزول سوره انسان

فصل ششم: اهمیت فقهاء به فقه الحدیث / ۲۴۱ - ۲۶۸

۲۴۳	فقه الحدیث در کتاب های فقهی و اصولی
۲۴۴	پیدایش اخباری گری
۲۴۶	اخباریین جدید
۲۴۸	مميزات کتاب الحدائق الناضره
۲۴۹	مثالی از المكاسب
۲۵۴	فقه الحدیث در کتاب های اصولی
۲۶۵	حکومت قاعده لا ضرر بر عموماً
۲۶۵	معنای لا ضرار
۲۶۷	مصادر حدیث لا ضرر

فصل هفتم: علوم مورد نیاز فقه الحدیث / ۲۶۹ - ۳۶۲

۲۷۱	۱. لغت
۲۷۱	ضرورت پردازش به لغت
۲۷۷	۲. غریب القرآن

۲۷۸	۳. غریب الحدیث .....
۲۸۱	۲. اشتقاق (صرف) .....
۲۸۳	اهمیت توجه به اشتقاق .....
۲۹۴	نقش لغت در ترجمه .....
۲۹۵	بررسی منهج های لغت .....
۲۹۵	مکتب موضوعی .....
۲۹۶	مکتب تقلیب .....
۲۹۸	مکتب قافیه .....
۲۹۹	کتاب های دیگر این منهج .....
۳۰۱	منهج و مکتب چهارم (حرف اول) .....
۳۰۴	مجمع البحرين .....
۳۰۴	ترتیب مجمع البحرين .....
۳۰۴	غریب الحدیث .....
۳۰۴	۳. نحو .....
۳۰۸	۴. علوم بلاغی .....
۳۱۳	المجازات النبویه .....
۳۱۸	بررسی مثالی مجاز از نظر سند و متن .....
۳۲۸	۵. نقش علم رجال در فقه الحدیث .....
۳۴۴	بررسی چند حدیث موضوع .....
۳۴۴	جریان زینب بنت جحش .....
۳۵۰	بررسی افسانه غرائیق .....
۳۵۷	بررسی حدیث مسحور شدن پیامبر .....

فصل هشتم: قواعد فقه الحدیث / ۳۶۳-۴۵۲

۱. تکیه و اعتماد و توجه به قرآن ۳۶۵
  ۲. توجه به سؤال راوی ۳۶۷
  ۳. توجه به شخصیت راوی ۳۶۷
  ۴. توجه به سایر روایات و وحدت آنها ۳۶۷
  ۵. توجه به روایات عامه ۳۷۱
  ۶. توجه به فتاوی متقدمان ۳۷۲
  ۷. توجه به فتاوی فقیهان عامه ۳۷۴
  ۸. توجه به گونه صدور حدیث ۳۷۹
  ۹. مقایسه بین روایات خاصه و عامه و اثر آن ۳۸۶
  - ۱۰- ثبوت حدیث ۳۹۹
  - ۱۱- نقش سیاق در فقه الحدیث ۴۰۲
- نکاتی درباره سیاق ۴۲۴
- ۱- عدم اعتبار سیاق با دلیل قاطع ۴۲۴
  - ۲- حجیت سیاق از دیدگاه اصولیین ۴۲۷
  - ۳- سیاق و برداشت فقهی ۴۳۰
  - ۴- نشانه‌های بی اعتباری سیاق در نزد فقیهان ۴۳۹
- الف- عدم تخصیص حدیث با مورد ۴۳۹
- ب- توجه به علت حدیث ۴۴۰
- ج- توجه به سؤال ۴۴۳
- ۵- حجیت مفهوم موافق و مخالف ۴۴۶

فصل نهم: علاج الحدیث / ۴۵۳ - ۴۹۰

۴۵۵	جمع بین روایات
۴۶۱	گفتار اول: مفهوم تعارض
۴۶۲	گفتار دوم: اسباب پیدایش تعارض بین اخبار
۴۷۰	تقیّه در روایات
۴۷۲	سؤال مردم از اصحاب ائمه <small>علیهم السلام</small>
۴۷۴	تقیّه و مصالح شیعیان
۴۸۴	سابقه تاریخی علم علاج الحدیث
۴۸۶	گفتار سوم: ترجیح بین روایات
۴۹۱	کتابشناسی

پیش‌گفتار

به نظر می‌آید، نخستین کتاب‌هایی که در موضوع «فقه الحدیث» و شرح احادیث نوشته شده‌اند به قرن پنجم و ششم بر می‌گردد؛ عصری که به شرح نویسی و بیان مبهمات و معضلات نهج البلاغه توجه شد. در فصلی خاص درباره این موضوع به صورت مفصل بحث خواهیم کرد.

در قرن ششم، سه شرح مهم و قابل توجهی برای نهج البلاغه پدید آمد^(۱)؛ شرح بیهقی (۴۹۳-۵۶۵ هـ.ق)، پس از او شرح قطب الدین راوندی (۵۷۳ هـ.ق) با عنوان «منهاج البراعه» - که در سه جلد به چاپ رسیده است - و شرح قطب الدین کیدری (۶۴۵ هـ.ق) با نام «حدائق الحقائق». می‌توان کتابهای شرح احادیث که در طی قرون گذشته - خصوصاً از قرن دهم به بعد - تألیف شده به چند دسته تقسیم و آنها را به گونه‌های مختلف تبویب نمود.

۱. شروح نهج البلاغه؛ یعنی کتابهایی که در طی قرون متمادی بر محور کتاب شریف نهج البلاغه پدید آمده، و ما از آنها در ادامه یاد خواهیم کرد.

---

۱. بیهقی (م ۵۶۵) صاحب تاریخ بیهقی و شرح نهج البلاغه با عنوان معارج نهج البلاغه.

۲. شروح کتب اربعه فقهی؛ یعنی شروح و تعلیقاتی که بر پایه و جوانب چهار کتاب «الکافی»، «من لا یحضره الفقیه»، «تهذیب الاحکام» و «الاستبصار» نگارش یافته‌اند.

۳. شروح کتاب صحیفه سجاده که از دیر باز مورد توجه و عنایت بوده‌اند.

۴. شروح کتاب حدیثی دیگر؛ همچون شرح توحید، غرر و دُرر و ...

۵. شرح احادیث متفرقه؛ یعنی رساله‌هایی که علما در شرح یک حدیث یا چند حدیث گردآورچی و تألیف کرده‌اند. مثلاً، کمال الدین ابن میثم بحرانی، صاحب شرح نهج البلاغه، کتابی در یک جلد دارد که صد کلمه از کلمات قصار امیرالمؤمنین علیه السلام را شرح کرده، یا مانند امام خمینی رحمته الله علیه که شرحی بر حدیث عقل و جهل اصول کافی دارد، یا مثل مؤلفی که به شرح یک نامه و یا خطبه‌ای از نهج البلاغه، نه تمام نهج البلاغه، پرداخته است؛ نظیر آنچه در مورد عهدنامه مالک اشتر وجود دارد و یا شروحنی بر وصیت‌نامه امیرالمؤمنین به امام حسن علیه السلام.

در چند سال اخیر، استاد مهریزی مجموعه‌ای از رساله‌های فقه الحدیث را - که در شرح پاره‌ای احادیث متفرقه بود - گردآورده و در مجموعه‌ای با عنوان «حدیث پژوهی» منتشر کرده است که نگاهشته‌های ارزشمندی در شرح احادیث می‌باشد.

اگر چه ما در کتاب اصول و قواعد فقه الحدیث اصطلاح «فقه الحدیث» را بررسی کرده‌ایم؛ ولی چون این نوشتار نیز در راستای دانش فقه الحدیث است و با این انگیزه وارد بحث می‌شویم که سیر تطور فقه الحدیث را شناسایی کنیم، ضرورت دارد واژه‌های «فقه»، «حدیث» شرح و «فقه الحدیث» تعریف و باز شناسی شوند.

شاهد فهو أخص من العلم قال تعالى ﴿ فَمَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا ﴾^(۱) و﴿ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ ﴾^(۲)، و الفقه و العلم بأحكام الشريعة يقال: فقه الرجل فقاها: اذا صار فقيهاً و فقهه اي فهم فقها و فقها و تفقه اذا طلبه فتخصص به، قال تعالى ليتفقها في الدين.^(۳) قوله تعالى: ﴿ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ ﴾^(۴).

راغب اصفهانی در فرق گذاشتن بین لغات دقت دارد و کمتر به مترادف لغات توجه می کند.^(۵) فرق بین فقه و علم، آن است که فقه، اخص از علم است - فقه کنکاش، تتبع و جستجو در امور معلوم برای رسیدن به یک امر مجهول است - همان طور که درباره واژه «درایه» این حرف را گفته که درایه، اخص از علم و دانشی است که آن را از طریق اسباب و وسایل خاص بدست آورد؛ از این رو، در مورد خداوند گفته نمی شود: «دری الله»، چنان که بین عرف و علم گفته می شود. ابو هلال عسکری گفته: فقه نیز در مورد خداوند استعمال نمی شود.^(۶)

فقه در سخنان رسول خدا

در سخنان رسول خدا ﷺ نیز هر چه کلمه فقه و مشتقات آن استعمال شده، به معنای همان فهم خاص است؛ مثلاً در حدیث متواتر لفظی (من حفظ أربعين حديثاً بعثه الله يوم القيامة فقيهاً عالماً)^(۷)، فقیه به معنای عالم بصیر و دانا است. شیخ

۱. سوره نساء / ۷۸.

۲. سوره منافقون / ۷.

۳. المفردات / ۶۴۲؛ صحاح اللغة، ۶/ ۲۲۴۳؛ جمهرة اللغة، ۳/ ۱۵۷؛ لسان العرب، ۱۳/ ۵۲۲.

۴. سوره توبه / ۱۲۲.

۵. الفرق بین الفقه و العلم: ان الفقه هو العلم بمقتضى الكلام على تأمله ولهذا لا يقال: ان الله بفقه؛ لأنه لا يوصف بالتأمل و تقول لمن تخاطبه تفقه ما قوله أى تأمله لتعرفه. الفروق اللغوية / ۴۱۲.

۶. الفروق اللغوية / ۶۹.

۷. «من حفظ من امتي أربعين حديثاً ينتفعون بها بعثه الله تعالى يوم القيامة عالماً فقيهاً» مسند الرضا